

Հրատարակչատան կողմէ

Պետրոս Դուրեանի ստեղծագործութիւններուն ներկայ հրատարակութեան հիմքին է Խորհրդային Հայաստանի Գիտութիւններու ակադեմիային կողմէ 1971-ին հրատարակուած երկհատորեակին առաջին հատորը, զոր պատրաստած է Ալբերտ Շարուրեան, խմբագրութեամբ Պարոյր Սեակի: Շարուրեանի կազմած հատորը, որ իր բնոյթով գիտական է ու մինչ այդ եղածներուն առաւել ամբողջականը, իր հերթին կը հիմնուէր Դուրեանի՝ Ընթերցասիրաց ընկերութեան 1872-ին ու Բարսեղ Էքսերճեանի 1893-ին Պոլիս եւ Արա Գալայճեանի 1967-ին եւ 1968-ին Երուսաղէմ հրատարակած ժողովածոներուն, ինչպէս նաեւ տպագիր ու արխիւային հարուստ նիւթերու վրայ, հաշուի առնելով նաեւ Դուրեանի մասնագէտներուն բանասիրական դիտողութիւնները:

Ա) Նիւթերը դասաւորուած են ժանրային-ժամանակագրական սկզբունքով: Դուրեան իր տաղերու գրքոյկը կազմելու ատեն հաշուի առած է անոնց ներքին-իմաստային առնչակցութիւնը, դուրս ձգած է 1867-էն առաջ գրուածները: Շարուրեանի հրատարակութիւնը կը պահպանէ հեղինակին ընտրած յաջորդականութիւնը, սակայն զետեղուած է 1864-ին գրուած քերթուած մը: Երկու քերթուած, որոնց գրութեան թուականը կարելի չէ եղած պարզել, դրուած են «Անթուակիր տաղեր» բաժնին մէջ:

Առանձնացուած են նաեւ տարբերակները:

Բ) Հեղինակային բացատրութիւնները տողատակին նշուած են աստղանիշով, իսկ հրատարակիչինը՝ ծանօթագրութիւններու բաժնին մէջ, թիւերով:

Գ) Հեղինակային գրութեան մէջ կարգ մը բառերու թերիները, ենթադրաբար վերականգնուած բառերը կամ լրացումները առնուած են սուրանկին փակագիծի մէջ:

Դ) Կու եւ կը եղանակիչները գրուած են առանձին, ջնջուած են հայցական հոլովի զ, ժխտականի չ, տրական, բացառական կամ ներգոյական հոլովի յ նախդիրէն ետք դրուած ապաթարցները:

Հրատարակուած են ու խմբագրուած են վերաբերեալ

ԱՍՏՂԵՐՈՒ ՀԵՂԵՂ
Տաղեր, յօդուածներ, նամականի

Արաս Հրատարակչություն
A r a s Y a y ı n c ı l ı k
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Z
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 6519
www.arasyayincilik.com
info@arasyayincilik.com
Sertifika No. 10728

ARAS - ԱՐԱՍ 209

ԱՍՏՂԵՐՈՒ ՀԵՂԵՂ ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

Հրատարակչության պատրաստեց՝
Սեւան Տէյրմենճեան

Կողքը պատրաստեց՝
Մելիսա Արսէնեան

Գրաչար՝
Լինտա Կիւլպաղ

Տպագրություն
Սենա Օֆսեթ

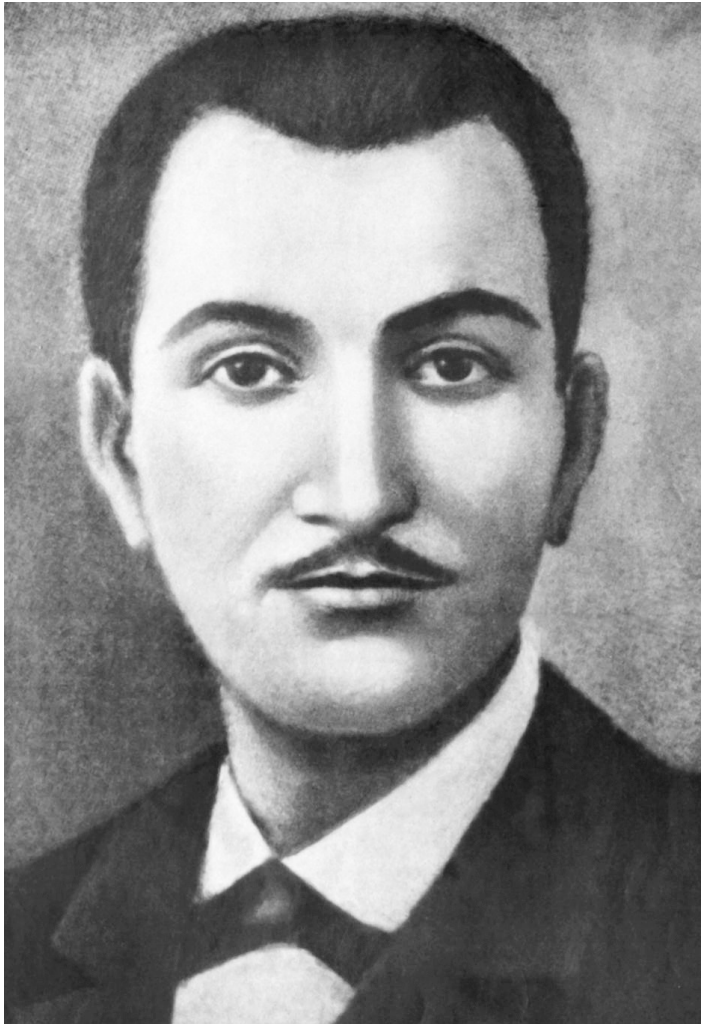
Մայիս 2018, Ստանպուլ

ISBN 9786052100196

ԱՍՏՂԵՐՈՒ ՀԵՂԵՂ
Տաղեր, յօդուածներ, նամականի

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

(1851 - 1872)

Գործ՝ Մկրտիչ Պարսամեանցի
և Տիրան Չրաքեանի (1893)

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ*

ՍԵՒԱՆ ՏԷՅԻՐՄԵՆՃԵԱՆ

ԺԹ դարու ճիշդ կէսին՝ 1851-ին այս նոյն քաղաքին մէջ լոյս աշխարհ եկած մանուկը ո՛չ միայն իր գրական վաստակով, այլ նոյնքան եւ աւելի զինք հալածած ճակատագրով թրթռեցուցած է բազմաթիւ սերունդներու զգացական լարերը: Պետրոս Դուրեան բանաստեղծ մը ըլլալու զուգահեռ եղած է ընտանեկան հարազատ մը՝ արցունք խլելով զինք ճանչցող թէ միայն շիջումը գիտցողներու աչքերէն, հոգոց՝ անոնց հոգիներէն: Դուրեան Աւագ Շաբթուան արարողութիւններու ընթացքին քայլ առ քայլ, մինչեւ խաչելութիւն ու թաղում Յիսուս հետապնդող հաւատացեալի ներշնչումով բազմամեղամ համայնք մը ունի ամենուրեք, որ «Տրտունջ»-ն ու վաղորդայնին գրառուած «Զղջում»-ը նուազ ջերմեռանդութեամբ չ'արտասաներ, քան յիսուսեան մը «Այսօր անճառ»-ն ու «Տարածեալ»-ը, խաւարման գիշերին:

Աբովեանին, Քուչակին, Սայեաթ-Նովային, Նարեկացիին, Շընորհալիին համահաւասար ուժով այս հանճարը (փոխ կ'առնեմ Օշականէն**)՝ Պետրոս Զրմպայեան, ծնած էր 20 մայիս 1851-ին, Սկիւտար, Ենի մահալլէ, որպէս երկրորդ զաւակը Աբրահամ Զրմպայեանի: Կը մկրտուի հինգ օր անց, 20 մայիսին, թաղի Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ մէջ:

Աբրահամ երկաթագործ էր, որ իր հօրմէն՝ Զրմպա Սարգիսէն ժառանգած էր արհեստն ու մականունը: Հետագային, եղբօր՝ Եղիշէ արք. Դուրեանի վկայութեամբ 1867-ին, Պետրոս բառարանին մէջ պիտի գտնէր զրմպային հայերէնը ու իրենց տոհմական ազգանունը պիտի վերածէր Դուրեանի:

* Դուրեանի կենսագրութեան համար մեր հիմնական աղբիւրը եղած է Ալբերտ Շարուրեանի (1931-2007) «Պետրոս Դուրեան, կեանքը եւ գործը» մենագրութիւնը (Երեւանի համալսարանի հրատ., Երեւան, 1972):

** տե՛ս Յակոբ Օշական, «Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան», Հտ Բ., Երևուսաղէմ, 1953, էջ՝ 300-301:

Ս. Կարապետ եկեղեցին, ուր մկրտուած եւ ուրկէ յուղարկատրուած է Դուրեան:

Դուրեան ընտանիքը կը բնակէր Չուքուր-պաքքալի Թիւրպէ փողոցը, երկյարկանի տան մը մէջ: Երբ Աբրահամ Դուրեանի գործերը կը վատթարանան, ընտանիքը կը ստիպուի վարձու տալ տան սենեակները:

Աբրահամ Դուրեան թէեւ խստաբարոյ անձ մըն էր, սակայն, ինչպէս կը վկայէ իր կրտսեր որդին՝ Միհրան (ապա Եղիշէ պատրիարք), ուսումնասէր էր նաեւ: «Կրթութիւննիս անոր կը պարտինք», պիտի խոստովանէր ապագայի մեծանուն հոգեւորականը:

Իսկ մայրը՝ Արուսեակ, բաւական զրկանքներ տեսած, բարեպաշտ կին մըն էր: Նախքան ամուսնանալը Աբրահամին հետ, կորսնցուցած էր իր քոյրերն ու եղբայրները, իսկ ամուսնանալէ ետք թաղած էր իր երկամեայ դուստրը՝ Էլպիսը (1848-1850): Արուսեակ մինչեւ իր մահը՝ 1905 թիւր, չէր մոռցած Պետրոսը եւ յաճախ կ'այցելէր անոր շիրիմը:

Պետրոս կամ, ինչպէս կ'անուանէին զինքը տնեցիները՝ Պետիկ, կը մեծնայ աղքատութեան մէջ: Տունը ունէր փոքրիկ, սակայն գեղեցիկ սենեակ մը, որու պատուհանէն կ'երեւէր Վոսփօրն ու Պոլսոյ համայնապատկերը, ինչպէս նաեւ տան պարտէզը՝ թթենիի ու յունապի ծառերով:

Պետրոս ուսուցիչներին սկսել շատ վաղ. 1855-ին գնաց Պալասան տոլտոլին քովը՝ քերական ու հեզարան ի ձեռին, իսկ տարի մը անց Լայլաօղլուի «վարժոց»ին մէջ սաղմոս կը սերտէր: Վեց տարեկանին կը դառնայ աշակերտը Ենի մահալլէի վարժարանին, երբեմնի համբաւաւոր ձեմարանին: Պետրոս կանոնաւոր կը յաճախէր դասերուն, սակայն աչքի ինկող աշակերտ մը չէր, գոնէ սկզբնական տարիներուն: Դասընկեր Տիգրան Աղամեանի վկայութեամբ, «Պետրոս ամէն դասի տկար էր եւ գրեթէ յետինը իր կարգին»: Ընկերները կը յիշեն, որ 1865-ին Պետրոս հիանալի պատասխաններ կու տար բոլոր դասերու ժամանակ եւ նուէր ստացած էր Լամարթինի մէկ հատորը ու մէկ անգամէն անցած Զ. կարգ՝ դասարանակից դառնալով իր աւագ եղբօր՝ Յարութիւնին:

Դասարանին մէջ ան հոչակուած էր որպէս չարածձի ու կատակաբան աշակերտ մը, վարպետօրէն կը կապկէր իր դասընկերներն ու ուսուցիչները: Գիտէր նկարել, երգել ու ճարտասանել: Իր տաղերուն ինքնագիր տետրակին ձեւաւորումները կը վկայեն Դուրեանի նկարչական տաղանդին մասին («Գեղարուեստի մատներ ունէր», կ'ըսէր Նիշէ Դուրեան): Ըստ ժամանակակիցներու վկայութեան, գեղեցիկ ձայն մը ունէր. կ'երգէր հայերէն, թրքերէն ու ֆրանսերէն երգեր, մաս կը կազմէր Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ դպրաց դասուն: Սակայն Պետրոսին նախասիրութիւնը գրերն ու կարգալն էր: Սկիւտարի ձեմարանին գրասեղաններուն վրայ ծնած են իր առաջին քերթուածները, «Վարդ եւ Շուշան» թատերախաղը: Մինչեւ ուշ գիշեր ան կը կարդար ու կը գրէր: Երբեմն հայրը կ'արթննար կէս գիշերին ու կը սաստէր իր զաւակը. «Օ՛ տահա նստե՞ր ես, լո՞ւս կը վառես»: Աղքատ տան մը մէջ ճրագ վառելը շոյալութիւն էր:

ձեմարանական տարիներուն իր մտերիմը եղած էր Յովհաննէս Ճանֆէսճեան, որու հետ ազգականական կապ ալ ունէր: Միասին կը պտտէին Պաղլարպաշին, Մոտան, Չամլըճան: Իր միւս մտերիմներն էին Վարդան Լուսթֆեանը, Մարտիկ Պօղիկեանը, Տիգրան Աղամեանը:

Իր ուսուցիչները՝ թուաբանութեան ու աշխարհագրութեան ուսուցիչ Գաբրիէլ Ներշապուհ, ֆրանսերէնի ուսուցիչ, յայտնի

Թատրերգակ, թարգմանիչ ու բանաստեղծ Սրապիոն Թղլեան, հայերէնի ուսուցիչ Եղիազար Մուրատեան, նոյնպէս կը նկատէին Դուրեանի բանաստեղծութիւնները, սակայն կարեւորութիւն չէին տար: Զոր օրինակ Թղլեան Արշակ Զօպանեանին խոստովանած էր, թէ դպրոցին մէջ Պետրոսին վրայ արտասովոր բան մը տեսած չէր: Յետոյ, երբ արդէն Դուրեան մեռած էր, Թղլեան իր աշակերտները կը յանդիմանէր՝ ակնարկելով անոր տաղերուն. «Պզտիկ տղայ մըն էր ասոնք գրողն ու դուք գրածը չէք հասկնար կոր, խոշոր մարդիկնե՛ր»: Իսկ իր կեանքի վերջալոյսին Թղլեան հետեւեալը պիտի գրէր. «... Վեց տարուան շրջանին մէջ փայլուն աշակերտներ ներկայացուցի ազգին, որոնց մէջ ամէնէն նշանաւորը եղաւ բանաստեղծ Պետրոս Դուրեան»:

1866-ին Դուրեան իր ծնողներու ստիպմամբ կը լքէ ճեմարանը ու կը դառնայ գեղարանի աշակերտ... միայն երկու օր: Հայրը անսալով զաւակին թախանձանքին՝ դարձեալ զինքը կ'ուղարկէ դպրոց:

Դուրեան թատրերգութիւններ գրել սկսած է ճեմարանի վերջին տարին, 1867-ին: Զօպանեան կը գրէ, որ Թղլեան ճեմարանի իր սաները կը տանէր Բերա՝ դիտելու իր «Էլէանորա» ողբերգութիւնը: Անուանի թատերագիրը սաներուն կ'ընթերցէր թէ՛ իր եւ թէ՛ եւրոպացի գրողներուն հեղինակութիւնները: Երկրորդ գործիչը, որ Դուրեանը կապած է թատրոնին ու թատրերգութեան, Յակոբ Վարդուկեանն էր: Վերջինս Սկիւտարի ճեմարանին սաներուն կը յանձնարարէր եւրոպացի գրողներու երկերուն թարգմանութիւնները: Դուրեանի կենսագիրներէն Բարսեղ Էքսերճեան կը նշէ, թէ բանաստեղծը ֆրանսերէնէ առանձինն կամ խմբակի մը մաս կազմելով թարգմանած ու խմբագրած էր ութ թատերախաղ, որոնցմէ մեզի յայտնի են միայն երեքին վերնագիրերը՝ Հիւկոյի «Արքայն գբօսնու»ն, անյայտ հեղինակէ «Ճէյն Կրէյ»ն ու Շէքսպիրի «Մակպեթ»ը: Հարկ է նշել, թէ այս թարգմանութիւններէն ոչ մէկը պահպանուած է:

Գալով Դուրեանի գեղարուեստական արձակին... Վաղամեռիկ բանաստեղծի միւս կենսագիրը՝ Արշակ Զօպանեան, կը գրէ, թէ Յովհաննէս Ծանֆէսճեանի մօտ գտած է թուղթերու պզտիկ ծրար մը, որոնց վրայ օրինակուած է անաւարտ մնացած վիպակ մը:

«Տափակ արձակով, դպրոցականի շարադրութեամբ, տղայական սիրավէպի մը առաջին մասն է, գուրկ արժանիքի յետին նշոյլէն, այն աստիճան, որ կը տարակուսիմ Դուրեանէն գրուած ըլլալուն», կը նշէ ան:

Բացի այս սիրավէպէն, Չօպանեան կը յիշատակէ նաեւ ինքնակենսագրական մեծ վէպ մը՝ «Վոսփորեան գիշերներ» վերնագիրով, զոր հեղինակը մասամբ գրած էր: Վէպին մասին տեղեկութիւններ կը փոխանցէ Եղիշէ արք. Դուրեան՝ Չօպանեանին ուղղեալ հատեւեալ տողերով. «Ինչ լաւ պիտի լինէր, եթէ Վոսփորին գիշերներու թերթերն կորսուած չլինէին. քերթողն մեր տունը նկարագրած էր անոր մէջ. մանաւանդ արեւմտեան կողմը գտնուող պզտիկ գոուերին, երկու նոճիները եւ զոյգ ողկոյզածաղիկներն (սալքըմ աղաճը) այս բառն առաջին անգամ քերթողին այդ գրուածէն սորված եմ»:

Դուրեան դպրոցը կ'աւարտէ 1867-ին: Ծնողները զինքը կը տեղաւորեն սեղանաւոր Մարտիկ աղային քովը, որպէս գրագիր: Բանաստեղծը ինը ամիս կ'աշխատի Մեծ Նոր խանի մէջ՝ գործի պահերուն շարունակելով ափյափոյ բանաստեղծութիւններ յօրինել առեւտրական թուղթերու վրայ: «Այս վերջին մանրամասնութեան

Լուսանկար՝ Պերճ Արսամբան

Մեծ Նոր խանը, ուր միջոց մը Մարտիկ աղային քով աշխատած է Դուրեան:

դրական ապացոյց ունիմ,- կը գրէ Զօպանեան,- նամակի կապոյտ բարակ թուղթ մը ձեռքս անցաւ ծայրերը փեթուտուած, որուն վրայ Պետրոսի մէկ ոտանաւորին երկուքուկէս տունը մնացած էր, գրուած Ի Մեծ Նոր Խան, ինչպէս նշանակուած էր տակը»:

Անգործութեան շրջանէ մը վերջ, 1868-ին Դուրեան ճրիաբար հայերէն կը դասաւանդէ Գաբրիէլ քհնյ. Խանճեանի նորաբաց վարժարանին մէջ, Պօղոս Դելիեանի հետ ընթերցասիրաց ընկերութիւն մը կը հիմնէ թաղին մէջ: Նոյն թուականին կը յօրինէ իր անդրանիկ պատմական թատերախաղը՝ «Սեւ հողեր...»ը, զոր կը փափաքի յանձնել բեմադրութեան: Պատմական մէկ այլ թատերախաղի բեմադրութեան պատճառով, պատանի թատրերգակը «Թատրոն օսմանիէ»ին կ'առաջարկէ «Վարդ եւ Շուշան»ը, որ կը բեմադրուի 22 փետրուար 1869-ին, Կետիկփաշայի մէջ, Տիգրան Զուխաճեանի երաժշտութեամբ: Այսպէսով կը սկսի Դուրեանի ու Վարդուկեանի կարճատեւ, բայց բեղմնաւոր համագործակցութիւնը: Հետզհետէ բեմ կը հանուին նաեւ միւս թատրերգութիւնները, որոնց ներկայացումներուն մեծ մասամբ ներկայ կ'ըլլար անձամբ եւ երբեմն հանդիսականներու խնդրանքին ընդառաջ կ'ողջունէր ներկաները:

1869-ին Դուրեան ճանաչում գտաւ նաեւ որպէս բանաստեղծ ու հրապարակագիր: Փետրուարին «Վարդ եւ Շուշան»ի բեմադրութեան հետ Վերգինէ Գարազաշեանի արտասանութեամբ կը հնչէ «Յիշատակ» բանաստեղծութիւնը, որ չէ պահպանուած դրժբախտաբար: Նոյն տարուան հոկտեմբերի 2-ին «Օրագիր ծիլն Աւարայրոյ» թերթին մէջ կը հրատարակուի «Զօն առ Հայրիկն Խրիմեան ազգասէր նորընտիր Պատ. Կ. Պոլսոյ» բանաստեղծութիւնը (տե՛ս էջ 35), որ Դուրեանի առաջին տպագիր գործն էր: Քանի մը օր վերջ ալ նոյն թերթը կը տպագրէ «Հայրիկն Հայոց»ը (տե՛ս էջ 40):

Յատկապէս առաջին բանաստեղծութիւնը՝ «Զօն»ը, կ'արժանանայ ընթերցողներու գնահատանքին, կը ստեղծէ հետաքրքրութիւն մը հեղինակին անձին շուրջ: Այնքան որ «Օրագիր»ին խմբագրութիւնը քանի մը օր անց կը տպագրէ կենսագրական ակնարկ մը (տե՛ս էջ 169): Այս մէկը կարեւոր էր, որովհետեւ պիտի դառնար Պետրոս Դուրեանի հրատարակեալ առաջին կեն-

սագրութիւնը: Կարեւոր՝ նաեւ այն առումով, որ, ըստ Եղիշէ արք. Դուրեանի վկայութեան, զայն գրած էր Պետրոս Դուրեան:

Բայց պատահին կը շարունակէր գործ փնտռել: Խորէն արք. Նար-Պէյ, որ կարգացած ու գնահատած էր Խրիմեանին ձօնուած բանաստեղծութիւնը, իր քովը կը հրաւիրէ զինքը ու կը խոստանայ գործ մը գտնել, նաեւ տպագրել տալ անոր տաղերը: Նար-Պէյի ու Սոփոն Պեղիրճեանի միջնորդութեամբ Դուրեան կը դառնայ Որդիք պէյի գաւկին՝ Սիրուն Քեմահճեանի քերականութեան ուսուցիչը՝ միաժամանակ թարգմանելով արհեստագիտական գիրքեր:

Պետրոս Դուրեան, Եղիշէ արք. Դուրեանի վկայութեամբ, միջոց մը մաս կազմած է նաեւ «Օրագիր»ի խմբագրակազմին: Պատանի բանաստեղծը այդ թերթին մէջ բուն եւ կեղծ անուններով տրպագրած է հրապարակագրական քանի մը յօդուածներ՝ իր գիրով մասնակցութիւն բերելով հանրային կեանքին:

Դուրեան կը շարունակէր մասնաւոր դասեր տալ Սիրուն Քեմահճեանի, որու հայրը՝ Որդիք պէյ, միջոց մը վերջ կէս ոսկիով կը կրճատէ ամսականը եւ Դուրեան խորապէս վիրաւորուած կը ձգէ աշխատանքը:

Գործ գտնելու իր փնտռուքին մէջ Դուրեան կը դառնայ դերասան՝ «ապրելու համար, անգործութիւնը թօթափելու համար», ինչպէս պիտի գրէր մտերիմ ընկերոջը՝ Տիգրան Աղամեանին ուղղեալ նամակին մէջ (տե՛ս էջ 140): Ժամանակակիցներուն վկայութեամբ, Դուրեան կը կատարէ Եղուարդ Զ.-ի դերը՝ «Ճէյն Կրէյ»ի մէջ, ինչպէս նաեւ այլ դերեր, երբեմն նոյնիսկ իր իսկ թատերախաղերուն մէջ: Դուրեանի բեմական գործունէութիւնը կը վերջանայ «Թատրոն Օսմանիէի» տնօրէն Յակոբ Վարդուկեանին հետ ունեցած խնդիրներուն հետեւանքով: Այդ օրերուն կը հեղինակէ նաեւ իր վերջին թատերախաղը՝ «Թատրոն կամ թշուառներ»ը:

Պետրոս Դուրեանի կուրծքին տակ թոքախտը առաջին անգամ ինքզինք ցոյց կու տայ 1871-ի առաջին օրերուն: Սաստիկ կը հազար, մանաւանդ առտունները: Սակայն երիտասարդը ուշադրութիւն չէր ընծայեր խտանշաններուն: Այդ շրջանի իր մտահոգութեան գլխաւոր առարկան մտերիմ ընկերոջ՝ Վարդան

Լուսթֆեանի առողջութիւնն էր: Ինչպէս կը գրէ Չօպանեան, «Դուրեան անոր քով կ'անցընէ իր օրերը, անոր հետ խօսելով, անոր հետ լալով, երբեմն ալ աչքերն անոր աչքերուն յառած լուռ խոհանքի ծանր ժամեր անցընելով, անոր հիւանդ շունչը ծծելով, ինք ալ արդէն հիւանդ, ատով իր հիւանդութիւնն աւելի ծանրացնելով ու ... անոր ապուրէն ուտելով, որպէսզի ինք ալ անոր հետ մեռնի»: 21 մայիսին կը մեռնի Վարդան Լուսթֆեան: Անսալով իր բարեկամներու խնդրանքին, Դուրեան դամբանական մը կը գրէ (տե՛ս էջ 167-168): Թաղման պահուն, գերեզմանատան մէջ Դուրեան կը կռթնի ծառի մը ու արիւն կը սկսի թքնել...

Հիւանդութիւնը հետզհետէ կը ծանրանայ: Դուրեան կը դիմէ բժ. Յովհաննէս Քեաթիպեանին: Բժ. Սարգիս Ֆինճանճեան, որ ինքզինք Դուրեանի վերջին տարուան մտերիմներէն կը նկատէր, Չօպանեանին կը պատմէր հետեւեալը. «Պ. Դուրեան վերջերս կ'երթար Բերա առ հանգուցեալ տոքթ. Քեաթիպեանէ խնամուելու համար եւ իբր այցելագին կը վճարէր մէկ մեծիտ. անգամ մը պ. Դուրեան ինձ առաջարկեց մէկտեղ երթալ (ես ուսանող էի), որպէս իբր թէ աւելի ուշադրութեամբ քննէ պ. Քեաթիպեան: Գացինք: Քեաթիպեանը հիւանդը քննելէ ետք, մենք երկուքս մինակ մնացինք տոքթորին հետ. ի միջի այլոց յայտնեցի տոքթորին, թէ բարեկամս համակրելի բանաստեղծ մ'էր, որ մեծ ապագայ կը խոստանար, սակայն առայժմ քիչ մը դրամական անձուկ վիճակի մէջ կը գտնուէր: Հանգուցեալ տոքթորը տխուր ժպիտ մ'արձակեց իմ ապագայ բառիս վրայ եւ լռեց... Վերջը պ. Դուրեանէ իմացայ որ տոքթ. Քեաթիպեան այդ օրէ յետոյ բնաւ այցելագին չէր ընդուներ Պ. Դուրեանէ, բան մը որ այնչափ պատիւ կը բերէ հանգուցեալ տոքթորին, որչափ ողբացեալ Դուրեանին»:

Յուլիսի սկիզբներուն Դուրեան Աղամեանին գրած նամակին մէջ կ'ըսէր. «Ես Վարդանի շարունակութիւնն եմ... կը դողդոջեմ, բերնէս միշտ արիւն կը հոսի, կը հիւծիմ, ճակտիս վրայ կենաց չիկնոտ ժպիտը կը տփգունի» (տե՛ս էջ 146-147): 1871-ը բեղմնաւոր կ'ըլլայ իրեն համար. դպրոցը աւարտելէ ետք, չորս տարուան ընթացքին, հեղինակած էր ընդամէնը 12 տաղ, իսկ կեանքի վերջին քանի մը ամիսներուն կը գրէ 26 քերթուած:

Մինչեւ հոկտեմբեր Դուրեան ոտքի վրայ էր: Կրնար տունէն ելլել եւ այցելել Յովհաննէս Ճանֆէսճեանին, Վարդանի ու

Տիգրանի ընտանիքներուն, երբեմն նոյնիսկ Չամլըճա կը բարձրանար, ուր սուրճ կը խմէր, կը զրուցէր սրճարանատիրոջ հետ: Հոկտեմբերի վերջերուն անկողին ինկալ բանաստեղծը: Երբեմն բժ. Քեաթիպեան կ'այցելէր հիւանդին, իսկ աւելի յաճախ վերջինիս յանձնարարութեամբ՝ Մանուկ Աղասեան ու Իտալացի Կալիլա, որոնք Սկիւտար կը բնակէին: Բայց դարմանումը անհնար էր եւ միջոց մը ետք բժիշկները կը դադրեցնեն իրենց այցելութիւնները:

Կ'աւարտէր 1871-ը: Կաղանդի օրերն էին: Եղիշէ արք. Դուրեան կը պատմէ. «Մեռնելէն 20-21 օր առաջ «Այս տարի ձեզի հետ աղէկ կաղանդ մը պիտի ընեմ» կ'ըսէ վերջին կաղանդը ըլլալը հասկցնել ուզելով: Ընդհակառակն ալ հիւանդութիւնը կաղանդին օրերը կը սաստկանայ, բայց նորէն Դուրեան գաւազանին յենով կ'ելնէ վարի սենեակը կ'իջնէ ու պոռճախը կը նստի»:

20 յունուար 1872-ը Դուրեանի կեանքի վերջին օրն էր: Հոգեվարքի պահուն իր մեծ եղբօրմէն՝ Յարութիւնէն կը խնդրէ, որ առանձին գիրքով հրատարակուին իր գրածները: Կը փափաքի նաեւ, որ մարմինը «հանդէսով վերցուի»: Վերջին պահուն սենեակ կը մտնէ մօրեղբայրը, կը նստի անկողնին վրայ, Դուրեան կը ճանչնայ զայն, կը ժպտի: Մայրը «Պետրոս չխօսի՞ս, մօրեղբայրդ եկաւ», կ'ըսէ: «Ալ ժամանակ չունիմ», կը պատասխանէ Դուրեան եւ ասիկա կ'ըլլայ իր վերջին խօսքը: Գլուխը բարձին կ'իյնայ ու աչքերը կը գոցուին: Աչքերը գոցելէն ետք երեք անգամ աջ ձեռքը հանդարտօրէն գլուխը կը տանի՝ ի նշան «մնաք բարով»ի ու կը լմննայ... 21 յունուարին, առտուան դէմ:

Պետրոս Դուրեանի յուղարկաւորութեան մասին տակաւին անտիպ* «Անցուկը մոռցուկ» յուշագրութեան մէջ տպաւորիչ էջեր ունի բանասէր բժ. Վահրամ Թորգոմեան, որ 14 տարեկան էր ու մասնակցած էր յուղարկաւորութեան արարողութեան.

«Յուղարկաւորութեան այդ օրը, ես աճապարեցի զնալ Պետրոսին տունը, չէ՞ր որ ազգականութիւն մը պիտի ունենայինք իր մօրեղբօրը հետ. ներս մտնալը անկարելի էր. այնքա՛ն հոծ խիտ

* Այս արժէքաւոր յուշագրութիւնը, որ այժմ հրատարակութեան կը պատրաստուի մեր կողմէ, որպէս թերթին հրատարակուած է Փարիզի «Յառաջ»ին մէջ, մայիս 2006-ապրիլ 2007 թթ. միջեւ: Յուշագրութեան ֆրանսերէն թարգմանութիւնն ալ, կատարուած իր թոռնուհիին՝ Սիմոն Տենի-Թորգոմեանի կողմէ, հրատարակուած է 2007-ին, Փարիզ:

բազմութիւն կար փողոցին մէջ, որ քայլ առնելու հրաման չկար: Իմ փոքր հասակովս կրցայ խոնուած բազմութեան մէջ մտնալ եւ մարդկային ուժիւնին մէջէն հեւ ի հեւ սողալով ելայ վերջապէս մեռելին քով. կեցայ վաղամեռիկ բանաստեղծին քով, որ կարծեցի թէ կը քնէր:

«Չեմ մոռցած Պետրոսին դէմքը, գլխին մագերը վեր վեր սանտրուած, որոնց մէջ կը տեսնայի մարգարիտներ ցանուած. մօրը արցունքներն էին, մօրը՝ այդ սրբուհի կնոջ, որ զաւակին սընարը անցած կու լար ու կու լար լռիկ-միջիկ. աչքիս առջեւն է Պետրոսին խունկ երեսը...»:

«Մեռելին քովի սենեակը Պետրոսին հայրը, ազգականներէ եւ բարեկամներէ շրջապատուած, ողբաձայն կ'արտասուէր, «Դուռեան, Դուռեան» գոչելով եւ «նէ՞ իչին Դուռեան օլտը, պիդ հէփիմիդ Ջըմպա օղլու իտիք» ըսելով, այսինքն՝ «Ինչո՞ւ համար Դուռեան եղաւ, մենք բոլորս Ջըմպայի գաւակներ էինք». ծուկերը կը ծեծէր խեղճ մարդը, մինչ ասոր եղբայրը գինքը մը-խիթարելու համար թուրքերէն լեզուով կ'ըսէր. «Ա՛ կէօզիւմին նուրու քարտաշըմ, աղլա՛, նէ քատար աղլարսան ազ տըր. ամմա պի տէֆա սօքաա պաք. էօլէն Սուլթան Մահմուտ օլա իտի, պէօլէ ինսան տէնիզը եաբըլմազ իտի»:

«Սենեակին դրանը մէջ կանգնած, կը լսէի ես այս խօսքերը, ինձ կը թուի թէ կը լսեմ դեռ այս թրքերէնը, որուն թարգմանութիւնն է՝ «Ո՛ւ աչքիս լոյսը եղբայրդ իմ. լա՛ց, որչափ ալ լաս քիչ է. բայց անգամ մը դուրս, փողոցը նայէ՛, եթէ մեռնողը Սուլթան Մահմուտը եղած ըլլար, ասանկ մարդկային ծով չպիտի կազմուէր», այսինքն բազմութիւն:

«Ձէի ուզեր հեռանալ մեռելին քովէն. հարկ էր սակայն դուրս ելլալ, իջայ փողոց, սպասելով որ կազմուէր յուղարկաւորութեան թափօրը. բայց կ'ուշանար: Բազմութեան մէջ բերնէ բերան կը լսուէր թէ քահանաները, որոնք մեռելատունին վարի սենեակը ծալապատիկ նստած, քթախոտի տուփը ձեռուրնին կը խոկային ու կը մտածէին, չեն համարձակիր եղեր «մուզիքայով» մեռել վերցնել եւ կը սպասեն եղեր պատրիարքական հրամանին, զոր առնելու գացեր է կ'ըսէին Գոռան Աւետիսը:

«Փողոցը կենալով, կենալով ոտքերնուս ջուր իջաւ, մէյ մ'ալ իրարանցում մ'է սկսաւ. տեսանք հեռուէն, որ Գոռան Աւետիս

արուն քրտինքը մտած, ֆէսը ձեռքը ու խրիմեան պատրիարքին ալ հրամանագիրը օդին մէջ ճօճելով եւ բազմութիւնը հրմշտկելով կու գար. վագեց, ելաւ քահանաներուն, որոնց հետ էր Սեթեան Յովհաննէս եպիսկոպոսը. ցոյց տուեր էր պատրիարքին արտօնագիրը, որուն շնորհիւ կազմուեցաւ իսկոյն մեռելական թափօրը, արտակարգ հանդիսութեամբ:

«Յուդարկաւորութեան սոյն թափօրին կը նախագահէր Սեթեան Յովհաննէս սրբազան, երկու քովերը մէկ մէկ վարդապետ, եւ յետոյ Ս. Կարապետի, Ս. Խաչի եւ Գուգկունճուքի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիներուն բոլոր քահանաներուն երկարածիբ շարքը ու բազմաթիւ դպիրներու երգեցիկ խումբը: Թափօրը յառաջանալ սկսաւ դէպի Պաղլարպաշիի մեծ պողոտան, հոնկէ Ս. Կարապետ ուղղուելու համար:

«Նախորդ շաբաթ գիշերը, Վարդուպեանի խումբը, որ փոխադրուած էր արդէն Կետիկփաշայի ձմեռնային թատրոնը, եկած էր Սկիւտար, բացառիկ ներկայացում մը տուած էր եւ այս առթիւ հետը բերած էր իտալացի երաժիշտներու նուագախումբ մը, որ մեռելական թափօրին առջեւէն յամր-յամր ընթանալով, եկեղեցական երգեցողութիւններուն մէջ ընդ մէջ նուագեց յուզիչ մահաբայերգներ:

«Պատանեկան օրերուն մէջ երկու անգամ տեսած եմ, որ Պաղլարպաշիի ընդարձակածաւալ այդ մեծ ու երկայն փողոցը ծածկուէր ժողովուրդի ամենախիտ բազմութեամբ. նախ՝ 1868 հոկտեմբեր 8-ին, բժիշկ՝ տօքթոր Բարունակ պէյ Ֆէրուհիանի մահուան առթիւ, եւ յետոյ՝ 1872 յունուար 21-ին, վաղամեռիկ բանաստեղծ Պետրոս Դուրեանի յուդարկաւորութեան օրը:

«Ամբողջ ազգը եւ Սկիւտար մասնաւորապէս, դառնապէս լացաւ Պետրոս Դուրեանի վաղաժամ կորուստը. ազգային թերթերը սրտաճմլիկ ու դրուատալից տողեր նուիրեցին անոր յիշատակին, եւ կը յիշեմ այդ առթիւ Պօղոս Դելփեանի եւ Մարտիրոս Պօղիկեանի (ընկերը Դուրեանի) ողբերգակ գրութիւնները, որոնք լոյս տեսան Սիմոն Ֆէլէկեանի խմբագրած «Յփրատ» անուն թերթին մէջ ու մենք կը կարդայինք, մանաւանդ Դելփեանի գրածը»: (Եղիշէ արք. Դուրեանի վկայութեամբ, Դելփեանի դամբանականը Դուրեան ստիպած էր եւ իր իսկ ձեռքով սրբագրած):